

SULTAN II. ABDÜLHAMİD DÖNEMİNDE YERLİ ÜRETİMİ TEŞVİK POLİTİKASI OLARAK İMTİYAZLAR

PRIVILEGES AS DOMESTIC PRODUCTION INCENTIVE POLICY DURING SULTAN ABDÜLHAMİD II PERIOD

Şefik MEMİŞ*

Özet

Osmanlı İmparatorluğu 18. yüzyılda başlayan, 19. yüzyılda iyice ivme kazanan Sanayi Devrimi'nin ülkeleri ve ekonomileri dönüştürmesi karşısında çaresizce bekleyip maruz kalmak yerine günümüzde "çağını yakalamak" şeklinde sıkça kullanan bir hamleye girişti. Kuşkusuz bu hamle, gerek küreselleşme dalgasının ilk evresini yaşayan Batı toplumunu etkisine alan ekonomik kriz ve diğer dış gelişmelerden, gerekse Osmanlıların siyasî ve ekonomik sorunlardan etkilenmişti. Ancak Osmanlı hükümetleri, tüm bu olumsuzluklara ilaveten kapitülasyonlar da mücadele etmesine rağmen yerli üretimi geliştirmek ve Avrupa menşeli mallarla rekabet etmek için 1880'lerde, yani Sultan II. Abdülhamid döneminde yeni bir yöntem geliştirildi. Daha doğrusu mevcut bir yöntem, olgunlaştırılarak uygulamaya sokuldu: İmtiyazlar.

İmtiyazlar, yerli girişimciye birçok avantaj sağlamakla kalmadı, aynı zamanda Türkiye'de modern anlamda ilk özel sektör kitlesinin oluşmasına da katkı sağladı. Yerli sanayinin oluşturulması gayreti, yine ilk kez, Türkiye'nin kurucu Odası olarak kabul edilebilecek Dersaadet (İstanbul) Ticaret Odası gazetesini taranarak adım adım takip edilip haberleştirildi. Bu makalede, bu haberlerden yola çıkılarak, 1885-1887 yıllarını kapsayan 3 yılda verilen imtiyazlar irdelendi. Böylece resmî ve propagandist bir yaklaşımdan nispeten uzak, Türk özel sektörünün bakış açısını da içeren bir imtiyaz incelemesi ortaya çıktı.

Anahtar Kelimeler: İmtiyazlar, Yerli Sanayi, Özel Sektör, Dersaadet Ticaret Odası gazetesini

JEL Sınıflandırması: N94, O14

Abstract

The industrial revolution which began in the 18th century, and was fully felt in the 19th century, drastically transformed countries and economies. Instead of waiting in despair and accepting exposure to its dramatic effects, the Ottoman Empire, in order to catch up with the times, made a very smart move. Undoubtedly, this move was influenced by the economic crisis and other external developments,

* Dr. Öğr. Üyesi, İstanbul Ticaret Üniversitesi, İşletme Fakültesi, İktisat Bölümü, sefikmemis@yahoo.com, smemis@ticaret.edu.tr

which influenced Western societies that experienced the first phase of the wave of globalization, and the political and economic problems of the Ottoman Empire. The Ottoman governments, which in addition to all these negativities struggled also with capitulations, developed a new method in the 1880's during the Sultan Abdulhamid II period in order to improve domestic production and to compete with European goods. More precisely, an already existing method was further developed and implemented successfully: Privileges.

Privileges, not only provided many advantages to local entrepreneurs, they also contributed at the same time to the formation of the first private sector audience in the modern sense in Turkey. Creation efforts of the domestic industry were followed step by step and reported for the very first time by scanning the newspapers of the Dersaâdet (Istanbul) Chamber of Commerce. Based on these news, the privileges covering the years 1885-1887 were examined in detail in this article. In this way, a concession study was developed which included the perspective of the Turkish private sector, which is relatively far from an official and propagandist approach.

Keywords: Privileges, Domestic Industry, Private Sector, Dersaâdet Chamber of Commerce Newspaper

JEL Classification: N94, O14

1. Giriş

Osmanlı sanayileşmesi ile ilgili birçok araştırma ve bilimsel makale kaleme alındı. Böylece Osmanlı'nın çağını yakalama gayreti ile mevcut iktisadi durumunun fotoğrafı çekildi. Ancak Osmanlı sanayileşmesine o dönem iş dünyasının nasıl yaklaştığına dair kapsamlı bir çalışma bulunmuyor. Bir başlangıç olarak değerlendirilebilecek bu araştırma ile geniş çerçeveli olmasa da, küçük bir adım atılmaya çalışıldı. Bu meyanda, anılan boşluğu doldurmak için Dersaâdet Ticaret Odası gazetesinde yer alan fabrika imtiyazlarıyla ilgili haberlerin, işlevsel bir rol oynayabileceği düşüncesinden hareket edildi. Çünkü bu haberler, Osmanlı iş dünyasının en büyük temsilcisi, olan diğer vilayet ve kazalardaki odalara 'hamilik' eden, 'kurucu' vasfı olan bir Odanın gazetesinde yayınlanmıştı. Gazete, aynı zamanda Hükümet ile Osmanlı özel sektörü arasında köprü vazifesi gören Ticaret Odası gazetesinin bakış açısını da içeriyordu. Aslında oradaki haberler işaret ediyordu ki, Osmanlı ekonomisinin yerli bir altyapıya kavuşturulmasında 1880'li yıllardan, bir başka ifadeyle Dersaâdet Ticaret Odası'nın kurulmasından itibaren farklı bir politika izlenmeye başlanmıştı. Peki, bu politika neydi?

Haberlerden anlaşıldığına göre, 1867 Paris Dünya Sergisi gibi çok önemli bir sanayi ve teknoloji teşhir fuarını ziyaret eden Sultan II. Abdülhamid,² ülkesinde bu kez sanayileşmeyi başarmak için mevcut bir usulü, yani "imtiyaz" yöntemini daha da detaylandırıp yerli ve millî üretimi artırmak için bir teşvik politikası olarak kullandı. Dersaâdet Ticaret gazetesinde izini sürdüğümüz imtiyaz haberleri bu tezi doğrulayan ve yeni yöntemi tüm yönleriyle anlaşılır kılan detaylara sahip.

Aslında Osmanlı yatırım politikaları açısından önemli bir "kırılma noktası" kabul edilecek imtiyaz yönteminin, Abdülhamid devrinde yaygınlaşıp uygulanması çok normaldi. Zira 19.

2 Memiş, Ş. (2015), 19. Yüzyılda Bir Sanayileşme Stratejisi Olarak Uluslararası Fuarlar: Osmanlı Örneği, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, s. 249.

yüzyıl ekonomisi araştırmalarının ortaya koyduğu gibi Osmanlı İmparatorluğunun çağını yakalayıp sanayileşmiş ülkeler kervanına katılma gayretleri içinde Sultan II. Abdülhamid devrinin ehemmiyetli bir yeri vardı. Hatırlanacağı gibi 1854 Kırım Savaşı ile birlikte başlayan ve içinden çıkılmaz bir hale gelen devlet borçlarının ödenmesine öncelik veren II. Abdülhamid, böylece yabancı devletler tarafından dış borçların Osmanlılar üzerinde bir baskı unsuru aracı gibi kullanılmasını önlemek istedi. Muharrem Kararnamesi³ ile dış borçlar bir düzene kavuşturulurken, en farklı uygulama örneği, yatırımların durma noktasına gelmesi üzerine ortaya çıktı.

Bu arada ülkede yatırımların durmasını etkileyen dışsal bir etken de vardı. İlk dünya krizi olarak kabul edilen ve 1873'te başlayıp 1896 yılına kadar süren Uzun Depresyon, Osmanlı ülkesini de tesir etmişti. İngiltere'de başlayan kriz, Almanya ve Fransa'ya da sıçramış, ABD ve Rusya gibi ülkeler ile Osmanlı İmparatorluğu gibi devletlerde derecesi farklı şekilde olsa da hissedilmişti. Fransa, "daha az sanayileşmiş olduğu için depresyondan daha az etkilenmiş" Almanya ise krizin ilk yıllarında ağır darbe almıştı.⁴

Sanayileşmiş ülkeleri ekonomisine daha kuvvetli tesir eden Uzun Depresyondan dolayı olarak etkilenen Osmanlı İmparatorluğunda sanayi yatırımlarının durma noktasına gelmesinin yanı sıra tarımsal üretim de düştü. Tarımsal üretimin azalması, vergi gelirlerinin azalması anlamına geliyordu. Çünkü vergi gelirleri tarım ve hayvancılık üzerine kuruluydu. Bu aşamada Sultan II. Abdülhamid ve Osmanlı bürokrasisi bir çözüm arayışına girdi ve Tanzimat'la ilk örnekleri görülen imtiyaz usulünü geliştirip uygulamaya başladı.⁵ Günümüz "yap-işlet-devret" modeline benzerlik gösteren imtiyaz yöntemini gölgeleyen bazı olaylar olmasına rağmen, bu yöntem özel sektörü sanayileşmenin ve kalkınmanın odağına yerleştirmesi yönünden sonuç verici bir tercihti. Özellikle Osmanlılarda yatırım için gerekli tasarrufun yeterli düzeyde olmaması imtiyaz yöntemini ayrıcalıklı ve fonksiyonel kılıyordu.

Bu arada Şevket Pamuk, Hanson'dan naklen dünya ekonomisindeki yavaşlamayı, sanayileşmiş ülkelerdeki Büyük Bunalım'a (Uzun Depresyon'a) ve talebin büyüme hızındaki düşüşe bağlamıyordu. Bu görüşten hareketle 1873'ü takip eden yıllarda Osmanlı ekonomisinin hem dışsal hem de içsel faktörler sebebiyle farklı bir konjonktür oluşturduğunu savunuyordu. Ona göre 19. yüzyılda sanayileşmiş ülkelerdeki uzun dönemli dalgalanmalar ile Osmanlı dış ticaretindeki dalgalanmalar arasında yakın bir ilişki mevcuttu. Dolayısıyla sanayileşmiş ülkelerden gelen talebin düşmesinin Osmanlı ihracatının azalmasına, başka bir deyişle üretimin pazara ulaşmamasına, fiyatların hızla düşüp üreticinin perişan olmasına, devletin de vergi gelirinden mahrum olmasına yol açtığını ileri sürüyordu.⁶

3 Ayrıntı için bkz. Önsoy, R. (1999), Mali Tutsaklığa Giden Yol Osmanlı Borçları 1854-1914, Turhan Kitabevi, İstanbul; Gürsoy, B. (1994), "100. Yılında Düyun-u Umumiye İdaresi Üzerinde Bir Değerlendirme", İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi, 1984, ss. 17-59; Cevdet Küçük ve Tevfik Ertüzün, TDV İslâm Ansiklopedisi, C. 10, İstanbul, ss. 58-62.

4 Kaymak, M. "1873-1896 Krizi: Mit mi Gerçeklik mi?", Ankara Üniversitesi SBF Dergisi, C. 65, Sayı 2, s. 168.

5 Küçük, C. (1988), "Abdülhamid II", TDV İslam Ansiklopedisi, C. I, İstanbul, s. 219.

6 Pamuk, Ş. (2009), Osmanlıdan Cumhuriyete Küreselleşme, İktisat Politikaları ve Büyüme, T. İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, s. 126, 129, 131.

2. Osmanlı Aydınlarının Gözünde Osmanlı Sanayileşmesi

Osmanlı İmparatorluğun güçlü bir ekonomiye kavuşması için ekonomi konulu gazete makaleleri yazıp bunları daha sonra “Ekonomi-Politik” adlı bir kitapta toplayan Ahmet Mithat Efendi, ekonomik serbestliğin Osmanlı Devleti gibi tarım toplumlarının mahvolması anlamına geldiğine inanıyordu. Bu yüzden kitabında “Biz Ne Yapmalıyız?” diye bir bölüm kaleme aldı. Birçok fabrika kurulmasına rağmen işletilemediğine dikkat çeken Ahmet Mithat Efendi, buna neden olarak, serbest ekonomiyi, yani serbest ithalatı gösteriyordu. Ona göre ilk yapılacak şey, yabancı mallara ilişkin rüsumu (vergiyi) yükseltmekti. İkinci olarak yapılması gerekense, sanayi alanında bilgi ve deneyim sahibi olmaları için Avrupa’ya öğrenci göndermekti. Sanayileşme çabalarına yönelik üçüncü önerisi de, Avrupa’dan gelen yatırımcılara, belirli süre ile sınırlı olmak kaydıyla çeşitli imtiyazlar verilmesiydi. Bu noktayı “Bundan maada olarak Avrupa’dan bizim memleketimize gelip icrâ-yı sanat edecek olanlar için birkaç sene-i muayyeneye mahsus olmak ve şerait-i mukarreresiyle mukayyet bulunmak üzere türlü türlü imtiyazlar dahi verebiliriz. Bu imtiyazlarda ne kadar semâhat (cömertlik) etsek çok değildir” sözleriyle vurguluyordu.⁷

Tanzimat’ın ilk döneminde, 1840-1860 yılları arasında uygulanan ve Batı’nın üretim metot ve usullerini alarak, Osmanlı ekonomisinin rekabet gücünü artırma, sanayisini geliştirme çalışmaları, büyük ölçüde başarısızlığa uğramakla kalmadı, aynı zamanda ülkeyi başta İngiltere olmak üzere sanayileşmiş Avrupa ülkeleri için açık bir pazar haline getirdi. Artık 1860’lı yıllarda bariz bir şekilde geleneksel üretim dallarında önemli ölçüde gerilemeler yaşanıyor, işsiz kalan esnaf ve çalışan sayısı da artıyordu. Bu konuyu Namık Kemal bir yazısında “.. Biz zirâatte olduğu gibi sanatta dahi vaktiyle kendi yağımızla kavrulurduk. Hemen her ihtiyacımızı ifa edecek tezgâhlarımız vardı. Yirmi-otuz senede anların hemen cümlesi mahvoldu” **şeklinde dile getiriyordu.**⁸

Öte yandan iki Osmanlı devlet adamı olan Cevdet Paşa ile Sadullah Paşa arasındaki mektuplaşma da, Osmanlı’nın neden sanayileşme teşebbüsünü başaramadığına dair önemli ipuçları veriyordu. Mektuplardan anlaşıldığına göre Cevdet Paşa, yeniçeriliği kaldıran Osmanlı’nın, Strelitz askerlik teşkilatını kaldıran Rusya’nın başardığı gibi bir ekonomik kalkınmayı sağlayamadığına işaret ediyor ve “Devlet-i Aliyye merkezi olmayan bir idare ile yönetiliyordu. Eyaletler birbirine benzemiyordu. Bu nedenle de eyaletler idarece başka başka yol almış olması sebebiyle bunların hususî hallerini düşünerek, istenilen ıslahatları da ona göre yapmak gerekirdi” diye yazıyordu. Ona göre bir tasavvuru düşünceden eyleme (kuvveden fi’le) çıkarmak için üç unsurun bir arada olması gerekiyordu: İlim, irade ve kudret... Yani yapılacağı bilmek, yapmaya kuvvetli istek duymak ve yapabilme gücüne sahip olmak... Bu üç unsur bir şahısta toplandığında o kişi her şeyi yapar, biri eksik kalırsa o iş aksardı. Rus Çarı Petro’da üçü bir aradaydı ve başarıya ulaştı. Osmanlı’da reformları başlatan Sultan II. Mahmud ise güç ve iradeye sahipti ama bilgi, yani ıslahatın yapılacağı alanlar konusunda eksikti. Avrupa’ya seyahat etmemişti. Dahilen ve haricen lazım olan

7 Ahmet Mithat. (1296), Ekonomi Politik, Kırk Anbar Matbaası, İstanbul, s. 133-134.

8 Önsoy, R. (1984), “Tanzimat Dönemi Sanayileşme Politikası 1839-1876”, H.Ü. Edebiyat Fakültesi Dergisi, C.II, Sayı 2, s. 7.

ma'lûmâtı kendisi elde edemediği için, bunu vekilleri, yani devlet adamları vasıtasıyla yapabiliirdi. Dolayısıyla zamanın ihtiyaçlarına göre gerekli reformları yapmaya muktedir yöneticilere ihtiyacı vardı. Ama o dönemin yöneticilerinden hiçbirinde bu ilim de, iktidar da yoktu.

Bu şartları sağlayamadıysa, Osmanlı nasıl bir ıslahat gerçekleştirmişti? Bu sorunun cevabı, çok kısaydı: Taklide dayalı. İşin özüne inilmeden nakşına özenilerek taklit yoluna gidildi. Bu ise memlekete büyük zarar vermişti. Eğer Osmanlı yönetimi eskilerin ıslahıyla işe başlanmış olsaydı, az vakit içinde Avrupa'nın yaptığı kalitede üretim yapılabilirdi. Sözelimi ayakkabıcılıkta bu ıslah yöntemi uygulansaydı "az vakitte ayakkabı dikicilerimiz içinde âlâ kundura dikmeği ve kırmızı meşin yapan debbağlarımız da âlâ kundura kerestesi yapmağı öğrenirlerdi." Oysa biz "acele kundura giymeğe heves ettik. Kereste (ayakkabı derisi) ile dikicileri hariçden gelerek, burada kazandıklarını çıkın çıkın altın edip memleketlerine gönderdiler." Bu durum karşısında "bizim esnafımız ise mahvolup gitti. Nice sanayimiz battı." Benzer yanlışlar, Avrupa ülkeleriyle imzalanan ticaret anlaşmalarında da yapıldı. Osmanlı yöneticileri kendi ticaretlerini genişletmek için çalışacağına, yanlış uygulamalar ve kararlarla, ülkede Avrupa ticaretinin genişlemesine yol açacak tedbirler aldılar.⁹

3. Islah-ı Sanayi Komisyonu ve Çalışmaları

İmtiyaz teşviğine geçmeden önce, Islah-ı Sanayi Komisyonu'nun Osmanlı sanayileşmesi ve özel sektörü için ortaya koyduğu çalışmalara değinmek gerekir. Doğrusu, Osmanlı sanayisinin çağın gelişmelerine ayak uydurması gerekli tedbirlerin alınmasının başlangıcı, Sultan Abdülmecid devrine uzanıyordu. Sanayi-i dahiliyeyi, yani Osmanlı'nın küçük sanayi dallarının varlığını devam ettireceği bir hal yolu bulmak için ıslahat hareketlerine girişilmesi uygun bulundu ve bu amaçla 1864 yılında Islah-ı Sanayi Encümeni kuruldu. Ayan Rıza Efendi başkanlığındaki bu komisyonda Ticarethane-i Âmire'den, Şehremaneti'nden, Askeriye'den, Divan-ı Muhasebat'tan, Hazine'den, Bab-ı Âli'den ve özel sektörden temsilciler bulunuyordu.¹⁰ Islah-ı Sanayi Encümeni'nde yer alan üyeler, modern tekniklerle çalışan Avrupa fabrikaları karşısında el emeği ile çalışan Osmanlı fabrikalarının şansı olmadığı gerçeğinden yola çıkarak, büyük sanayi kuruluşları oluşturulması gerektiği sonucuna vardı.¹¹ İstanbul'dan başlayıp tüm İmparatorluğa yayılacak bir eylem planı hazırladı.¹²

1864-1873 yılları arasında faaliyet göstermiş olan Islah-ı Sanayi Komisyonu, üye yapısıyla, devletin özel sektörü yanına alarak, mevcut reel sektörün gerçekleriyle örtüşen bir sanayileşme programı takip edeceğini gösteriyordu.¹³ Komisyon üyeleri bizzat iş yerlerine giderek veya

9 Cevdet Paşa. (1991), Tezâkir 40 Tetimme, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, s. 219-221.

10 Ergin, Osman Nuri. (1995), Mecelle-i Umûr-ı Belediyye, C.II, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür İşleri Daire Başkanlığı, İstanbul, s. 694-695.

11 Şener, S. (2007), "Osmanlı Sanayileşme Süreci ve Bu Süreçte Özel Girişimin Rolü", Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, C. 9, Sayı 3, s. 64.

12 Ergin, 1995, s. 694-695.

13 Giz, Adnan. (1985), "Islah-ı Sanayi Komisyonu", Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi, C.V, İletişim Yayınları, Ankara, s. 1360.

esnaf mensuplarını komisyona celbederek bunların gerilemesine neden olan sebepler üzerinde durdular. Daha sonra şirket halinde birleşmelerini gerekli gördükleri İstanbul esnafının üretim imkânlarını, sermaye kapasitelerini ve verebilecek imtiyazları kapsayan raporları hazırladılar.¹⁴ Komisyonun başta gelen görevi, gittikçe küçülen sanayi dallarını şirketler halinde birleştirmektir.¹⁵

İslah-ı Sanayi için alınacak tedbirler arasında, “yerli üretimi engelleyen vergi sisteminin gözden geçirilmesi, sergilerin açılması, sanayi mekteplerinin tesis olunması ve anonim şirketlerinin kurulması” vardı. İslah-ı Sanayi Komisyonu bir yanda çalışmalarını sürdürürken, diğer yandan da Avrupa'nın sanayileşmesinde temel etken olarak görülen sergilerin yapılması için çalışmalara başlanması kararı alındı. Bu amaçla, ilk etapta İstanbul'da ulusal çapta ve her yıl bir sergi düzenlenmesi fikri oluştu. İmparatorluğun tüm eyaletlerinin katılacağı bu sergiye yabancı ürünler de katılabilecekti.¹⁶ Yerli üretimi geliştirmede çok büyük umut bağlanan panayı ve pazar geleneğinin ötesinde, modern üretim anlayışının yansıdığı Sergi-i Umûmî-i Osmanî adlı bu ilk sergi, büyük başarıya ulaştı. Osmanlı zanaatkarları ile esnafı için hayırlı bir yarış meydanı olarak nitelendirildi. Sanayileşmeyi teşvik edecek diğer madde başlıklarının da uygulamaya sokulması, 19. yüzyılın ikinci yarısı itibarıyla Osmanlı yönetiminin, sanayileşme hamlesinde nihayet ülkenin gerçekleriyle örtüşen bir yöntem benimseyip uygulamaya geçmesiyle mümkün olacaktı.

Osmanlı hükümetleri, sadece İslah-ı Sanayi Komisyonu gibi kurumlar vasıtasıyla değil, başka karar ve uygulamalarla da sanayileşmeyi teşvik etmeyi amaçlamışlardı. Bu amaçla 1851 ve 1873 yıllarında fabrika kuracak özel teşebbüs mensuplarına başta gümrük ve vergi muafiyetleri olmak üzere birçok kolaylıklar sağlanmıştı. Sultan II. Abdülhamid dönemi içinde 1888'de ise bu muafiyetler fabrika inşası için gerekli malzemelerin vergiden muaf tutulmasını sağlayacak şekilde genişletilmişti. Ne var ki bazen, Avrupa ülkeleriyle yapılan ticaret anlaşmaları sebebiyle devletin kurulan yeni fabrikalara sağladığı sübvansiyonlar, el altından yürütülmüştü. Fabrikaların ürettiği mamullerin devlet tarafından satın alınması şeklindeki en önemli sübvansiyon yöntemi, Avrupa ülkelerinin tepkisinden çekinildiği için büyük bir gizlilik içinde gerçekleştiriliyordu.¹⁷

4. İmtiyaz Sisteminin Ortaya Çıkışı ve Mükemmel Forma Ulaşması

Osmanlı ekonomisini anlatırken kullanılacak temel sözcüklerden bir tanesi olan “imtiyaz”, “ayrıcılık, üstünlük” anlamına geliyor ve “bir devletin kendi ülkesinde özellikle yabancı kişi, zümre, kurum veya devletlere verdiği bazı iktisadî hak ve ayrıcalıkları”¹⁸ anlatıyordu. Kullanımı İslam'ın başlangıç yıllarına kadar geri götürülebilecek olan imtiyazın ilk örnekleri olan “emân ve ahid, zımmî ve muâhidlere, çoğunlukla devleti yöneten kişinin tek taraflı iradesiyle” verilir. İlk İslam devletlerinde ve Osmanlılarda ise Akdeniz havzası ticaretinin canlanmasında önemli rol

14 Önsöy, R. (1988), *Tanzimat Dönemi Osmanlı Sanayii ve Sanayileşme Politikası*, Türkiye İş Bankası Yayınları, Ankara, s. 99.

15 Giz, 1985, s. 1360.

16 Ergin, 1995, s. 709.

17 Ergin, 1995, s. 709.

18 Kallek, C. (2000), “İmtiyazât”, TDV İslâm Ansiklopedisi, C. 22, İstanbul, s. 242.

üstelenen yabancı devlet tüccar ve şirketlerine tanınan ekonomik ayrıcalıkların tanımlamak için imtiyaz kavramı kullanılıyordu.¹⁹

Osmanlılarda imtiyazın ilk uygulaması olan ahidnamenin bir harbîye verilmesinin temel şartı, dostluk ve sadakat göstereceğini ifade ederek talepte bulunmasıydı. Bunun üzerine kendisine tek taraflı olarak devlet başkanı tarafından bir emân, kapitülasyon ihsan edilirdi. İnalçık'ın aktardığına göre "Osmanlılar, ilk kapitülasyonu 1352'de Rumeli'ye ilk geçtiklerinde o sırada dostane ilişkiler içinde buldukları Cenovalılara vermişti. Venediklilere de tanınan imtiyazların kapsamı daha sonra değişti. Ama özellikle Suriye ve Mısır'ın fethinden sonra Osmanlı kapitülasyonlarının değeri arttı. Fransa'ya 1569'da bahşedilen genel kapitülasyon, gerçek anlamda ilk Osmanlı kapitülasyonu olarak kabul edilir. 16. yüzyılda III. Murad devrinde kapitülasyonlara, pazarlarını genişletmeye çalışan İngilizler dahil oldu. Avrupa merkantilist anlayışla ihracatını artırmak için çaba sarf ederken, Osmanlılar muhtemel tehlikelilere dikkat etmeden eman telakkisi içerisinde cömertçe imtiyazlar vermeyi sürdürürken, Avrupalılar da bu imtiyazları 'gaddarca kötüye kullandılar.' Osmanlı idaresi kötüye kullanımı önleyecek güçte olduğu için, XVIII. yüzyıla kadar bu imtiyazlar Osmanlı Devleti ve ekonomisine bir zarar vermedi. Zayıflama başlayınca tehlike çanları çalmaya başladı. Osmanlı'nın farklı bölgelerdeki vali ve âyanları çeşitli uygulamalarıyla Avrupalıların ayrıcalıklarına karşı etkili bir mücadele verdiler. Osmanlı devlet adamları, ülkenin toparlanması ve bağımsızlığının kapitülasyonlardan kurtulmaktan geçtiğini inanıyorlardı. Bunun içinde kapitülasyonların kötüye kullanılmasını önleyecek tedbirlerin yollarını aradılar. Nihayetinde Tanzimat'la birlikte merkezî hükümet de giderek yed-i vâhid ve iltizam usulleriyle tekel uygulamasına başvurdu",²⁰ bu ise imtiyaz sisteminin doğuşu demektir.

Osmanlı topraklarında yatırım yapanlara verilen ve Tanzimat dönemiyle birlikte uygulanmaya başlayan imtiyaz sistemi, gelişkin formuna Sultan II. Abdülhamid döneminde, yani 1880'lerde ulaştı. Buradaki ilk örneklerde padişahın yatırım sahibine ilgili alanda faaliyet izni vermesiyle başlayan imtiyaz sistemi bayındırlık, ulaştırma, sanayi tesisi ve madencilik alanlarında tatbik edildi. Altı çizilmesi gereken nokta şuydu ki, imtiyazla, zaten inşa edilmiş bir fabrikaya tekel hakkı tanınıyordu. Böylece belirli bir zaman içinde belirli bir bölgede benzer alanda faaliyet gösterecek ikinci bir fabrikanın tesisi yasaklanıyordu. Sözelimi 1845 yılında Yusuf Efendi'nin

19 Kallek, 2000, s. 242.

20 İnalçık, H. (2000), "İmtiyâzât", TDV İslâm Ansiklopedisi, C. 22, İstanbul, s. 245-252. İnalçık, anılan kaynaktan, bu çabaları ve sonrasındaki gelişmeleri şöyle özetliyor: "Sözelimi bu çabalar neticesinde 1890'da ticarî antlaşmaların yenilenmesi için yapılan müzakereler sırasında Almanya'nın kapitülasyonların kaldırılmasına razı oldu. Ancak diğer devletler rıza göstermediği için bu başarılı olmadı. Kapitülasyonlar Osmanlı devletini giderek yarı sömürge statüsünden farksız hale gelmişti. Bankalar, denizyolları, madenler, gaz, elektrik, liman tesisleri, posta ve telefon gibi önemli bütün kamu hizmetleri artık imtiyazlı Avrupa şirketlerinin elinde bulunuyordu. Tehlikenin farkında olan Türkiye'deki kamuoyu kapitülasyonlara şiddetle karşı çıkmaya başladı. 1908'den itibaren her hükümet kapitülasyonların kaldırılmasını programının başına aldı. I. Dünya Savaşı'nın çıkmasıyla 8 Eylül 1914 tarihli bir fermanla devlet mali, iktisadi, hukukî ve idarî kapitülasyonların yabancılara sağladığı imtiyazları lağvettiğini bildirdi. Kapitüler devletler, tek taraflı ve keyfî olarak antlaşma haklarının kaldırılmasını protesto etmekte gecikmediler. Sevr Antlaşması'yla herhangi bir değişiklik yapılmadan, hatta diğer galip devletlere de tanınmak üzere kapitülasyonlar yeniden konuldu. Lozan Antlaşması ile (24 Temmuz 1923) müttefik devletler kapitülasyonların lağvını kabule mecbur oldular."

Paşabahçe’de inşa ettiği porselen, çini ve tuğla fabrikasına, inşasını müteakiben ‘15 yıl süreyle ikinci bir fabrikaya ruhsat verilmemesi’ şeklinde imtiyaz verilmiş, buna gerekçe olarak da fabrika için yapılan yüklü masrafin çıkartılabilmesi gösterilmişti.²¹

İmtiyazlarda kurulacak fabrikalardaki alet ve edevat için gümrük vergisi muafiyeti 1873’ten sonra sağlandı. Bu muafiyet, özellikle 1890’dan sonra yaygın olarak tüm imtiyazlarda işletildi. Ayrıca fabrika devlet arazisi üzerine kuruluyorsa, bedava tahsis de bir teşvik yöntemi oldu. Bunun yanı sıra fabrikalara üreteceği ürünler için gerekli hammaddeyi teminde, üretmede, üretileni satmada tekel hakkı da tanındı. Bir diğer önemli konu da devletin özellikle esnafı koruyan bir yaklaşım sergileyerek, onların ürettiği ürüne ikame olabilecek fabrikaların aynı bölgede kurulmasına izin vermemesiydi. Bu ilke, tersinden de geçerliydi.²² Sultan II. Abdülhamid döneminde imtiyaz sistemi gelişmiş, artık fabrika kurulmadan önce imtiyaz alma şartı konulmuştu. Yatırımcıya tanınacak ayrıcalıkların belirlenirken, “faaliyette bulunulacak sektör, imtiyazın geçerlilik süresi, imtiyazın geçerli olduğu bölge ve kurulacak sanayi tesisinin mevcut esnafla olan ilişkisi”²³ mutlaka dikkate alınıyordu.

Sonuçta 1840-1860 yılları arasında denenen devlet eliyle fabrikalaşma sürecinin başarısızlığa uğramasıyla 1860’larda başlatılan özel girişimciyi destekleyen imtiyaz sistemi; 1880’li yıllarda iyice gelişerek, yerli sanayiye destekleyip teşvik edecek bir niteliğe kavuştu. Bu yöntemi Osmanlı bürokrasisinin, ekonomik çaresizlikler içinde iken ülkede yatırımları harekete geçirmek için bulduğu yaratıcı bir çözüm olarak nitelemek mümkündür. Artık devlet, ekonomiyi ve yatırımları düzenleyen, öncelikli sektörleri belirleyen, yatırımı kimin yapacağına karar veren, bunu aynı zamanda bir denge unsuru olarak kullanan, yerli bir müteşebbis kitle oluşturmayı sistematik bir şekilde kurgulayan pozisyona çekilmişti. Devlet yatırım yapmıyor, özel sektörü elindeki mali politikaları kullanarak destekliyordu.

5. Dersaâdet Ticaret Odası ve Gazetenin Fonksiyonu

Dersaâdet Ticaret Odası’nın kuruluş çalışmaları da imtiyaz sisteminin geliştirilip aktif olarak kullanılmaya geçildiği yıllarda, Küçük Said Paşa’nın sadrazamlığı sırasında, Avrupa’daki sanayi ve ticaret odalarının gelişimi dikkate alarak başlatıldı. Sultan II. Abdülhamid’in 18 Ocak 1880 tarihli iradesiyle resmen kurulan Ticaret Odası’nın örgütlenip faaliyete başlaması ise ancak 1882 yılının Ocak ayında mümkün oldu. Oda, “Hükümet ile özel sektör arasında iletişim köprüsünü kuracak, Hükümetin ticaret ve tüccarla ilgili alacağı bilgilerin kaynağı olacaktı. Ticaret ve sanayinin gelişmesi için araştırmalar yapacak olan Oda, bu konudaki tespit, görüş ve düşüncelerini hükümete sunacaktı. Oda’nın diğer görevleri arasında, ticaret gazeteleri çıkarmak,

21 Damlıbağ, F. (2014), “Buz Sanayii Örneğinde Osmanlı İmtiyaz Sistemi”, İÜ İktisat Fakültesi Mecmuası, Cilt 64, Sayı 2, s. 49, 52.

22 Şener, (2007), s. 69.

23 Damlıbağ, 2014, s. 53.

gerekli görülen yerlerde borsa tesisi için çalışmak, ticaret ve tüccara ilişkin sorunları Ticaret Nezareti'ne bildirmek de vardı.”²⁴

Oda'nın en önemli bilgilendirme aracı ise gazete idi Aslında ülkedeki ilk Türkçe gazete Takvim-i Vekâyi, Avrupâda ilk gazetenin yayınlanmasında 200 sene sonra 1831'de çıkmaya başlamıştı. Bunu takiben başka gazeteler de neşredilmişti. Gazetelerde ticaret ve ekonomiyle ilgili haberleri de yayınlıyorlardı. Özellikle Avrupâdaki ekonomik gelişmelerin Osmanlı kamuoyuna ulaşmasını temin ediyorlardı. Ama artık yerli haberlerin yer aldığı; tüccarların ve bürokratların yakından takip edeceği; fiyat tarifelerinden yeni sektörlerle ilişkin bilgilere kadar güncel ekonomik haberlerin yer aldığı bir gazete ihtiyaç haline gelmişti. Dersaâdet Ticaret Odası bu boşluğu fark etti ve içtüzüğünde yazıldığı şekilde bir gazete çıkarmaya karar verdi. Bu gazete, Türkiye'de yayınlanan ilk ticaret gazetesi olacaktı. Hükümet de bunu çok istiyordu. Çünkü tüccarla ve hükümet arasındaki haberleşmeyi, sadece İstanbul'da değil, diğer vilayetlerde de dinamik bir şekilde bu gazete sağlayacaktı.²⁵ Nihayet 1885 yılında Dersaâdet Ticaret Odası gazetesi neşredilmeye başlandı. Daha ilk sayısından itibaren de yer verdiği haberler, tüm girişimciler, taşradaki önde gelen yönetici ve işadamları ile Hükümet ve bürokrasi tarafından yakından takip edildiği içinde önemli bir etkinliğe sahip oldu.

Bu yüzden makaleye kaynaklık eden imtiyazlar, 1885–1887 yılları arasında, Dersaâdet Ticaret Odası gazetesinde yayınlanan haberlerden seçildi. Bu gelişmelerin bizatihi tüccarların dilinden ve kaleminden çıkan haberlerden izlenmesi, özel sektörün tutumunu yansıtmaması bakımından önem arz ediyor. Tüccarın bu yönteme nasıl yaklaştığını gösteriyor. Bu haberlerden anlaşılıyor ki, Sultan Abdülhamid, imtiyaz sistemini uygulamakla birkaç amaç güdüyordu. Bunlardan birincisi, yatırım için tasarrufu olmayan ülkede yabancıların ancak imtiyaz verilen 'yerli' bir kişiyle birlikte fabrika ya da tesis kurmasına izin veriliyor; böylece yerli sermaye birikiminin oluşumuna imkan veriliyordu. Sözelimi sermaye yetersiz olduğu için yatırımcılar, imtiyazlarını teminat gösterip kurdukları şirketin hisse senetleri vasıtasıyla sermaye toplayabileceklerdi.²⁶ İkincisi, imtiyazlar devlet memurlarına da veriliyor, dolayısıyla yeterince müteşebbisi bulunmayan Osmanlılarda, devlet terbiyesi görmüş, bilgi ve görgüsü artmış kişilerden güvenilir bir müteşebbis grubun teşkil edilmesi sağlanıyordu.

Dolayısıyla imtiyazlar sayesinde özel sektörün öncülüğünde bir sanayileşmenin ciddi adımları atılmıştı. Çünkü devlet fabrikalarıyla başlatılan sanayileşme girişiminde²⁷ arzu edilen başarı yakalanamamıştı. Ayrıca gerek 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı'nın yol açtığı ekonomik sebepler, gerekse devletin borçlar sebebiyle karşı karşıya kaldığı iflas durumu, devlet yatırımları olumsuz etkilemiş ve devletin yatırımları finanse edebilme yeteneğini kaybettirmişti. Bu da imtiyaz sistemine yönelimi zorunlu kılıyordu. Aslında ruhsat ve imtiyazla birlikte Osmanlılar yerli

24 Gülsoy, U. (2009), Türkiye'de Ticaretin Öncü Kuruluşu: Dersaâdet Ticaret Odası 1882-1923, İTO Yayınları, İstanbul, s. 50-51.

25 Gülsoy, 2009, s. 62.

26 Damlibağ, 2014, s. 52.

27 Güran, T. (1992), "Tanzimat Döneminde Devlet Fabrikaları", 150. Yılında Tanzimat, TTK Yayınları, Ankara, s.235-257.

sanayiye teşvik etmenin yanı sıra kapitülasyonlar sebebiyle gelişmiş ülkelerin sanayilerine karşı koruyamadığı Osmanlı fabrikalarına muafiyetler sağlayarak koruma sistemi de geliştirmiş oluyordular.²⁸ Böylece özel kesime yabancı ürünler karşısında “rekabetten korunma ve kârı artırma”²⁹ imkanı sağlanıyordu. Bir başka ifadeyle özel fabrika sahiplerinin bir yandan artan maliyetlerini karşılamak, diğer yandan yabancı mallara karşı rekabetçiliklerini artırmak amacıyla sübvansiyona ihtiyaçları vardı. Çünkü onlar “sermaye azlığı ve mevcut uygulanan vergilerden dolayı fabrikalarının üretimlerine devam edemeyeceklerini ve üretimlerini artırmayacaklarını, zira kâr değil zarar ettiklerini”³⁰ söylüyorlardı. İmtiyaz talebindeki müteşebbisler tarafından öne sürülen gerekçeler bu yaklaşımı doğrularken, talebin görüldüğü tüm komisyonlarda haklılıkları vurgulanıp büyük çoğunlukla da istekleri yerine getiriliyordu. Netice itibariyle Sultan II. Abdülhamid ve idarecileri Osmanlı vatandaşı olduktan sonra, sanayi yatırımı yapmak isteyen her girişimciye gerekli izni veriyorlardı.

6. Billur Fabrikası İmtiyazı, Osmanlı Tüccarı Levi Efendi’ye

Dersâdet Ticaret Odası gazetesinde imtiyaz haberleri, büyük bir özenle veriliyor ve bu tür gelişmelerin diğer girişimcilere örnek olması temenni ediliyordu. Bu imtiyaz haberlerinden biri Dersâdet Billur Fabrikası hakkındaydı. Buna göre Beykoz havalisinde Avrupakâri (Avrupa tarzı) züccaciye eşya imal etmek üzere bir fabrika kurmak için, Osmanlı tebaasından ve tüccardan Mişon Levi Efendi’ye 1885 yılında 10 sene müddetle imtiyaz verilmişti. Bunun neticesi olarak Paşabahçe’de geniş bir arazi üzerinde zikredilen fabrikanın inşaatına başlanmıştı. Fabrikanın kısa sürede tamamlanıp faaliyete geçeceği ümit ediliyordu.

Osmanlı’da o dönem kurulan fabrikalar için geçerli olan ithal ikameci özellik, billur fabrikası için de geçerliydi. Çünkü billur fabrikasında, ülkeye ithal edilen cam ve billurla ilgili her türlü eşya imal edilecekti. Bu amaçla imtiyaz sahibi Levi Efendi tarafından, tıpkı yabancı ülkelerde olduğu gibi bir şirket kurulmuştu.

Fabrikaya daha inşâ aşamasında Hükümet tarafından birçok teşvikler verildi. Fabrikanın tesisi için gerekli makineler ya da mamulâtın ithalinde gümrük vergisi alınmayacaktı. Benzer şekilde başlangıçta fabrika için gerekli olan ve hariçten ithal edilecek alât ve edevât da gümrük vergisinden muaf tutulacaktı. Kolaylıklar bununla da sınırlı değildi. Aynı zamanda mîrî arazide bulunacak şişe toprağı da meccanen alınıp kullanılabilirdi. Yani devlet kendi arazisini hammadde kaynağı olarak kullanması için ücretsiz olarak yatırımcının emrine veriyordu.

28 Bülbül, Y., Özbay, R. D. (2010), “Sanayi Devrimi’nin Tartışmalı Bir Kurumu Olarak Patent ve Osmanlı’da İhtira Berati”, Marmara Üniversitesi, İİBF Dergisi, Cilt XXVIII, Sayı 1, s.51. Bülbül ve Özbay’ın belirttiği gibi ruhsat ile imtiyaz arasındaki temel fark ise, imtiyaz sözleşmelerinin imtiyaz sahibine belirli nitelikleri olan bir tekel hakkı tanımasıydı. Ruhsatta ise böyle bir tekel hakkından söz edilemezdi.

29 Kala, A. (1993), “Osmanlı Devleti’nde Sanayileşmenin İlk Yıllarında Özel Fabrikalar”, Türk Dünyası Araştırmaları, Sayı 83, İstanbul, s. 110.

30 Kala, 1993, s. 110.

İmtiyaz sahibi Levi Efendi'ye gösterilen bu kolaylıkların temelinde, padişahın ülkede hiref (sanat-meslek) ve snâinin değerini artırmak gayesi bulunduğu belirtilen haberde, yerli sermayedarların ciddi teşebbüslerinin destekleneceğine ve onlara gerekli kolaylığın gösterileceğine vurgu yapılıyordu.³¹

Levi'ye verilen imtiyaz devlet görevlisi olmayanlara verilen imtiyazlardan bir tanesidir. Oysa imtiyazların büyük çoğunluğu devlet kademesinde hizmet almış; sadakat ve ehliyetini ispatlamış kişilere veriliyordu. Levi'nin müracaatı, 1884 yılında önce Umur-ı Nafia komisyonuna gönderilmiş, ardından Meclis-i Vükela'da (Bakanlar Kurulu'nda) ele alınmış, sonra da Padişaha sunularak irâde-i seniyye çıkarılmıştı. İmtiyaza çıkan onay tarihi göz önüne alındığında imtiyaz verme sürecinin ortalama 18 ay sürdüğü söylenebilir.

Bu arada Mişon Levi, İbliya Levi ile ortak olarak Selanik'te kuracağı zücaciye fabrikası için de 15 yıl süreyle imtiyaz talep etmişti. Bu talep de Meclis-i Vükela'da görüşüldükten sonra süre 10 yıla indirilerek kabul edilmişti. Sürenin 10 yıla indirilmesinin sebebi ise İstanbul'daki fabrika için verilen imtiyaz süresinin 10 yıl olmasıydı.³²

7. Kağıt Fabrikası İmtiyazı, Serkurenâ Osman Beyefendi'ye

Dersaadet Ticaret Odası gazetesinin 4 Ekim 1886 tarihli nüshasında Osmanlı sanayiinde önemli bir adım olarak görülen Hamidiye Kâğıt Fabrikası'nın kuruluşuyla ilgili haber yer alıyordu. Buna göre, başmabeyinci Osman Efendiye Hamidiye Kâğıt Fabrikası adıyla bir kağıt fabrikası inşası için imtiyaz fermanı verilmişti.

Burada dikkati çeken nokta şuydu: Bu ve bunun gibi haberlerde imtiyaz fermanı, hep Padişahın güvendiği ve yakınında bulunan kişilere verilmişti. Sözelimi bu fabrikayı kurma imtiyazı başmabeyinciye, bir diğeri ise bekçibaşına verilmişti. Bu tercih, fabrikaların güvenilir kişiler tarafından kurulmasına verilen önemin yanı sıra, bu imtiyaza dayanılarak sermaye bulunacaksa bile imtiyazın yerli ellerde kalmasına verilen özeni gösteriyordu. Belki şöyle bir bakış açısı da getirilebilir: İmtiyaz verilen sermaye açısından yetersiz kalırsa, Saray'ın bu açığı finanse etmesi mümkün olabilirdi. O takdirde bu da, Saray'ın koyduğu sermayenin de emin ellerde kalmasına verilen ehemmiyeti gösteriyordu.

Haberde, konuyla ilgili padişah fermanına kadar Beyrut'ta olduğu gibi diğer yerlerde de kağıt fabrikası kurulduğuna işaret edilerek, bu fabrikaya ayrı bir özen gösterildiği vurgulanıyordu. Fabrika için sağlanan ayrıcalık iki türlüydü. Birincisi, fabrikanın inşası için gerek yurtiçi ve gerek yurtdışından alınacak araç-gereç ve diğer lazım olan eşyalar gümrük vergisinden muafı. İkincisi, fabrika mamulâtı da gümrük resminden muaf tutulmuştu. Buna karşılık imtiyaz müddetinin sonunda mevcut olan bina, makine ve diğer araç-gereçler bilirkışı marifetiyle keşf ve takdir olunarak Hükümet tarafından satın alınacaktı. Tüm bu imtiyazların tek bir tane esas şartı vardı, o

31 Dersaadet Ticaret Odası Gazetesi (DTOG), Sayı 16, 22 Temmuz 1301 (3 Ağustos 1885), s. 2.

32 Damlıbağ, F. (2012), "Osmanlı Devleti'nde Sanayi Finansman Metodu Olarak Fabrika İmtiyaz Sistemi", s. 213.

da bu fabrika için bir Osmanlı Anonim Şirketi teşkil edilmesiydi. Bu şart da, sanayileşmede yabancı egemenliğinin yanı sıra yerli sermayenin korunması ya da oluşturulması gayretinin yansımasıydı.

Daha önce belirtildiği gibi her fabrika kurma girişimi, yurtdışına gidecek paranın içerde kalması şeklinde değerlendiriliyordu. Bu durum, kâğıt fabrikası için de geçerliydi. Gerek diğer devletlerin sarfiyatı ve gerek ahalinin harcamaları için Avrupa'ya ve özellikle Viyana fabrikalarına verilmekte olan meblağ, resmi istatistiklere göre senelik 30.000.000 kuruşu geçiyordu. Böylelikle zikredilen fabrikanın inşası ile büyük faydalar elde edilecek ve böyle büyük bir meblağın ülke içinde kalması sağlanacaktı.³³

İmparatorluğun tüm topraklarında geçerli olacak şekilde verilen imtiyaz yok denecek kadar azdı. Verilen ise daha çok gelişmiş bir piyasaya sahip olmayan sektörler için söz konusuydu. İşte Osman Bey'in kâğıt fabrikası imtiyazı, Osmanlı İmparatorluğu'nun tüm sınırlarında geçerli olan bir imtiyazdı. Çünkü ona bahşedilen kâğıt fabrikası kurma imtiyazı, 50 sene süreyle tüm ülke genelinde geçerliydi. Damlıbağ'ın aktardığına göre, yeni kurulacak fabrika memleketin kâğıt ihtiyacını karşılamada yetersiz kalırsa, resmi olarak bu durum tespit edildikten sonra daha iyi şartlarda imtiyaz talep eden müteşebbislere imtiyaz verilebilecekti.³⁴

8. Bu Kez İmtiyaz, Mektupçu Salih Münir Beyefendi'ye

1886'da Sultan II. Abdülhamid tarafından, bu kez Ticaret ve Ziraat Nezareti Mektupçusu Salih Münir Efendiye porselen ve fayanstan tabak ve diğer kapkacak imali ile ilgili bir fabrika tesisi için imtiyaz verildi. Gazete, bu haberi, yine "İstanbul'da Sanayii" başlığı altında ve "Payitahtımızda yeni bir fabrika küşadı kararlaştırılmıştır" diye veriyordu. Hükümet bu fabrikanın yabancı memleketlerdeki fabrikaların ürünleriyle rekabet edebilmesi maksadıyla birçok muafiyette bulunmuştu.

Dört grupta toplanan bu muafiyetler şöyleydi:

- 1 – Dersaâdet ve mülhakatı için onbeş sene müddetle inhisar,
- 2 – Fabrika için Avrupa'dan getirilecek makine ve edevât-ı saire ile başlangıç malzemelerinin gümrük vergisinden muafiyeti,
- 3 – Fabrika mamulâtının ithalat ve ihracat resminden muafiyeti,
- 4 – Fabrika için lazım olacak porselen malzemesinin mîrî araziden karşılıksız sağlanması.

Sultan II. Abdülhamid bu fabrikayı, ülkenin sanayi bakımından ilerlemesinde katkısı olacağı düşüncesiyle himayesine almıştı. Haberde, Hükümetin memleket için faydası olan sanayi tesislerinin tamamına bu tür kolaylıklar sağladığına dikkat çekilerek, sermayedarları, bu fırsattan yararlanmaya çağırıyordu.³⁵ Bu noktanın altını çizmek gerekiyor: Dersaâdet Ticaret Odası

33 DTOG, Sayı 31, 22 Eylül 1302 (4 Ekim 1886), s. 1.

34 Damlıbağ, 2012, s. 215.

35 DTOG, Sayı 9, 17 Şubat 1301 (1 Mart 1886), s. 1.

gazetesinde yayınlanan imtiyaz ve yeni fabrikalar ile ilgili neredeyse bütün haberlerde, girişimciler ve sermaye sahipleri, devlet tarafından verilen büyük yatırım kolaylıklarından yararlanmaya davet ediliyordu. Bu da gazetenin Osmanlı iş dünyasına yatırım fırsatlarını tanıtmaya platformu vazifesi gördüğünü gösteriyordu.

Salih Münir Bey'in imtiyaz talebi, önce Tanzimat Dairesinde yapılmış; bu görüşmelerde imtiyaz talep eden Münir Bey de hazır bulunmuş, hatta bu görüşmeler sırasında bazı anlaşmazlıklar da çıkmış, gümrük vergisinde muafiyet sağlanmasında fikir birliği sağlanamamıştı.³⁶ Nihayetinde Salih Münir Bey'e 1886 Mart ayında imtiyaz verildiği İstanbul Ticaret Odası gazetesini tarafından duyuruldu.

9. Bekçibaşı Salim Ağa'ya Buz İmtiyazı

İstanbul'daki bir başka sanayi girişimi 1886 yılında oldu. Saray-ı Hümayûn Bekçibaşı Salim Ağa'ya İstanbul'dan Çanakkale'ye kadar buz imal etmek üzere 15 sene müddet ve inhisar (tekeli) suretiyle fabrikalar inşa ve tesisi için imtiyaz verildi.

Buz imali ile satışı vergiden istisna tutulurken, fabrika için lâzım olacak malzemelerin tümü ile dışarıdan ithal edilecek diğer eşya ve başlangıç malzemeleri ithalat ve ihracat resminden muaf tutulacaktı. Fabrikalar imtiyaz sınırları hududu dâhilinde hâsıl olan tabii buzlar ile yabancı memleketlerden ithal edilecek tabii ve sınaî buzların satış serbestisine ve ithaline mani olamayacaktı. Ayrıca buz fabrikasının imalata başlaması için, imtiyaz sonrası bir şirket de kurulmuştu.³⁷ Bu habere ilişkin olarak gazetenin takipçiliği devam ediyor ve bir ay sonra Temmuz ayında bir haber daha yayınlanarak, Salim Ağa'ya ihsan buyrulan imtiyazın gereğinin yapılmakta olduğu ve çok yakında "kuvveden fiile çıkacağı ve bu tesisin de halkın ihtiyaçlarına faydalı olacağı" vurgulanıyordu.³⁸

Salim Ağa'nın imtiyaz talebi, Bigâda kurulacak buz fabrikasının Boğazlar'ın savunmasına etkisinin araştırılması amacıyla, tekrar görüşülmek üzere Tanzimat Dairesi'ne gönderilmişti. Aslında Bekçibaşı Salim Ağa'nın hem İstanbul'da, hem de Bigâda kurmayı istediği buz fabrikalarının imtiyaz görüşmelerinde, bir sorun ortaya çıkmamış, bunun üzerine konu Bakanlar Kurulu'na havale edilmişti. Ancak Bakanlar Kurulu'nda Bigâda kurulacak fabrikanın Çanakkale Boğazı'na zarar verebileceği gibi konuyla uzaktan akından ilgisi olmayan bir iddia ileri sürüldü. Bu endişe üzerine talep, bu husus dikkate alınarak tekrar gözden geçirilmek üzere Tanzimat Dairesi'ne iade edildi. Tanzimat Dairesi'ndeki görüşmede Salim Ağa değil, vekil tayin ettiği Mustafa Şevket Efendi hazır bulundu. Şevket Efendi'nin yaptığı açıklamalarla tüm şüphe bulutlarını dağıttı. Bunun üzerine 26 Mayıs 1886 tarihinde Meclis-i Vükela imtiyaza onay verdi; Sultan II. Abdülhamid de 29 Mayıs 1886'da imtiyazla ilgili irâde-i seniyesini yayınladı.³⁹

36 Damlıbağ, 2012, s. 207

37 DTOG, Sayı 25, 9 Haziran 1302 (21 Haziran 1886), s. 3.

38 DTOG, Sayı 27, 23 Haziran 1302 (5 Temmuz 1886), s. 3.

39 Damlıbağ, 2012, 208-209.

10. İplik İmtiyazı, Danıştay Üyesi ile Ticaret Genel Müdürüne

Gazetenin 12 Mayıs 1886 tarihli haberine göre Şura-yı Devlet (Danıştay) azasından Ahmed Efendi ile Ticaret Müdür-i Umûmisi Refik ve Divân-ı Hümâyûn Muavini Reşid Efendilere Dersaadet'te bir dokuma fabrikası kurma imtiyazı verilmişti. Fabrikada “iplik ve fanila ve ham yünle pamuk kumaşları ve Amerikan ve her nev'i pamuk emtiası ve fes imal etmek” mümkün olacaktı.

Böylece girişimci memur ya da girişimci bürokrat anlayışı hayata geçiriliyordu. Sultan II. Abdülhamid hem başarılı devlet yöneticilerini bu tür ihسانlarla ödüllendiriyor, hem de kendine bağlı güvenilir bir sanayi zümresi oluşturuyordu.

Bu imtiyaz da İstanbul ve civarı için yirmi sene müddetle inhisar ile birlikte gümrük vergisinden muafiyet, devlet dairelerinin bu fabrika ürünlerine öncelik vermesi gibi ayrıcalıklar taşıyordu. Gazete, böyle bir imtiyaza nail olduklarından dolayı kurucuları tebrik ediyordu.⁴⁰ Bu tebrik özellikle gösteriyordu ki, bu imtiyazın içerdiği ayrıcalıklar diğerlerinden daha kapsamlıydı.

11. Telgraf Nezareti Fabrika Müdürü'ne Hırdavat İmtiyazı

Bu arada Telgraf Nezareti Fabrika Müdürü Mehmet Raif Efendi bir hırdavat fabrikası kurmak için imtiyaz talep etti. Amacı, bu fabrikada her çeşit metal çivi, vida ve civata üretmektir. Fabrika için seçilen yer ise Anadolu Kavağı ile Çubuklu arasındaydı. Mehmed Raif Efendi'ye hırdavat fabrikası için talebi üzerine 10 yıllık imtiyaz verildi. Üstelik bu imtiyaz, piyasanın en canlı olduğu Dersaadet ve Bilâd-ı Selâse; yani Suriçi, Üsküdar, Galata ve Eyüp için geçerliydi. Mehmed Raif'e verilen en önemli ayrıcalık ise en büyük pazarın olduğu İstanbul'da benzer ikinci bir fabrikanın kurulmasının, imtiyaz müddeti olan 10 yıl boyunca yasaklanmış olmasıydı.⁴¹

12. Sivaslı Müteşebbis İbrahim Bey'e İplik Fabrikası İmtiyazı

İstanbul dışındaki vilayetlere yönelik verilecek imtiyazlar için de benzer bir süreç uygulandı. Başlangıçta çok küçük bir değişiklik mevcuttu; müteşebbis talebini evvela bulunduğu ilin Vilayet Meclisine sunuyordu. Bu talep daha sonra vilayet yetkilileri tarafından Meclis-i Nafiaya iletiliyor, burada düzenlenen mazbata ile mukavelename, Ticaret ve Nafia Nezaretinin tezkiresiyle beraber Şura-yı Devlet Tanzimat dairesine gönderiliyordu. Bu yöntemin uygulandığı imtiyaz taleplerinden birisi Sivas'ta gerçekleşti. Bir iplik fabrikası kurmak isteyen İbrahim Niyazi Bey, talebini önce Sivas Vilayeti İdare Meclisine sundu. Daha sonraki aşamada talep, Meclis-i Nafia'da değerlendirildi.

İbrahim Niyazi, iplik fabrikasını Kemer mevkiinde kuracaktı. Yukarıda bahsedilen aşamalardan geçen imtiyaz talebi, fabrikanın ihtiyaç duyduğu hammadde açısından incelenmişti. İplik fabrikasında tiftiğe ihtiyaç duyulacaktı. Dolayısıyla İbrahim Niyazi'ye Sivas ve Ankara

40 DTOG, Sayı 21, 12 Mayıs 1302 (24 Mayıs 1886)

41 Damlibağ, 2012, s. 210-211

vilayetlerinde geçerli olmak üzere verilen imtiyaz oldukça uygundu. Çünkü bu bölge, özellikle Ankara yöresi tiftiğiyle sadece İmparatorluk sınırları içinde değil, dünyada da nam salmıştı. Bu hususu dikkate alıp imtiyazı onaylayan yetkililer, fabrikanın kurulmasının Ankara ve civarında tiftik yetiştiriciliğinin gelişmesini teşvik edeceğini düşünüyorlardı. Sonuçta Sivaslı müteşebbis İbrahim Niyazi Bey'e Sivas ve Ankara vilayetlerini kapsayacak şekilde 50 yıl müddetle iplik fabrikası kurma imtiyazı verildi.⁴²

İzmir'de kurulacak bir fabrika için de bir imtiyaz, Sultan II. Abdülhamid tarafından "Mektub-i Sadr-ı Ali Hülefasından Hikmet Bey'e verilmesi" uygun bulundu. Fabrika, kendirden ip, çuval ve yelken bezi imali edecekti. Bu arada imtiyazın geçerli olduğu bölgenin ise İzmir sancağının bağlı olduğu Aydın vilayetinin tamamı olması isteniyordu. Ancak imtiyazın bu kadar geniş bir bölge için verilmesinin doğru olmayacağı düşünülerek sadece İzmir sancağıyla sınırlı tutuldu.⁴³

13. İmtiyaz ve Muafiyetin Kaldırılmasına Muhalefet

İmtiyazlar ve muafiyetler verilerek sanayileşmenin gerçekleştirme planında zaman zaman sorunlar da çıkıyordu. Bu sorunlar daha çok ekonomik anlayış farklılıklarından kaynaklanıyordu. Sözelimi 1887 senesi Ağustos ayında Umûr-ı Nafia Komisyonu, ülke içerisindeki inhisarın kaldırılması kararını alırken, ardından bazı vergi muafiyetleriyle fabrika imtiyazları verilmesinden vazgeçilmesine karar veriyordu. Bu karar, Dersaadet Ticaret Odası başta olmak üzere yatırımcılar tarafından olumsuz karşılandı. Osmanlı iş dünyası bütün imkanlarını seferber ederek, gerek bireysel gerekse müşterek ve örgütsel imkanları kullanarak, Nafia ve Ticaret Nezareti üzerinde baskı kurdu. Bunun üzerine Nezaret, inhisar ve muafiyetlerin kaldırılmasının oluşturacağı olumsuzlukları içeren ayrıntılı bir rapor hazırlayarak Bab-ı Âli'ye takdim etti. Layihada bu kararın Osmanlı özel sektörü üzerinde meydana getireceği menfi tesirler sayılarak, sonuç olarak bu karardan fabrikaların istisna tutulması talep ediliyordu. Konu Dersaadet Ticaret Odası gazetesi tarafından da yakından takip edilerek haberleştirilmişti. Gazete Nezaretin ileri sürdüğü görüşlerine katılmayarak, memlekette sanayinin pek geride olduğundan teşvik için bu gibi muafiyetlerin faydalı olacağını vurguluyor ve "inhisar hakkındaki kararın fevkalade isabetli" olduğunu yazıyordu.⁴⁴

14. Yerli İmalat Sanayiine Model Bir Tesis: Telgraf Fabrikası

Dersaadet Ticaret Odası gazetesi imtiyaz haberlerinin yanı sıra birbiri ardı sıra kurulan fabrika ve imalathane haberleri yayınlayarak, yerli yatırımcılar özendirmeyi hedefliyordu. Bu haberlerden biri de Telgraf fabrikası hakkında neşredildi. Telgraf ve Postahane Nezareti idaresi altında işletilen fabrikada 1883'ten itibaren her türlü telgraf alet ve edevatının üretimi yapılıyordu.⁴⁵ İmalathanenin

42 Damlibağ, 2012, s. 211-212.

43 Damlibağ, 2012, s. 215.

44 DTOG, Sayı 136, 25 Temmuz 1303 (6 Ağustos 1887).

45 Oda yöneticileri fabrikayı bizzat gezip şu tespitte bulunuyorlardı: "Ahiren sade ve basit bir halde bulunan mezkur fabrika haylice senelerden beri tesis kılınmış ise de ancak 4 seneden beri Nazır İzzet Efendinin himemât-ı mütevâliyeleri (aralıksız lütuf ve yardımları) ve bunun müdürü Raif Bey'in mesai ve gayretleri sayesinde suret-i mükemmelede işlemekte" idi.

makinaları mükemmeldi ve tamamı yerli ve maharet sahibi 45 kişi çalışmaktaydı. Fabrikada üretilen ürünler sayesinde Avrupa'dan telgraf araç-gereçleri satın alınmasına hacet kalmamaktaydı.

Fabrika iki farklı görevi de başarıyla yerine getiriyordu. Önce Harbiye Nezareti'nin talebi üzerine, ordu için gerekli telgraf aletleri ürettiyordu. İkincisi ise "elektrik aydınlatma aletleri" imal ediyordu.⁴⁶ Fabrika gerek fiyat ve gerekse kalite konusunda iddialıydı. Oda yetkililerinin tespit ettiği üzere, burada üretilen ürünler fiyat yönünden ucuz iken kalite bakımından da Avrupa'da üretilenlerden farklı değildi. Çünkü fabrika mamullerinin kalitesi Viyana Sergi-i Umûmisi'nde test edilmiş, 1873 yılında bu fuarda ödüller kazanmıştı. Bu ziyaret sırasında görülen gelişmeler ve üretim yeteneğinden, haberde övgüyle bahsediliyordu. Hatta telgraf kullanımı halk tarafından biraz daha yaygınlaşsa ve bu konuda teşvikler olsa ülkenin diğer teşebbüslerde bile başarı sağlayacağı ümit ediliyordu. Çünkü Osmanlı memleketleri sermayedarlar için oldukça bakir bir alandı. Her türlü teşebbüse kabiliyetli ve elverişliydi. Bu yüzden dikkatleri bu yöne çekmek gerekiyordu. Bu hem memleketin terakki ve saadetini sağlayacak, hem de sermayedarların lehine olacaktı.

Haberde, ithalat ve ihracatta büyük sermayeler ile iş görüp istifade etmek zamanının geçtiğine vurgu yapılarak, buna sebep olan küçük ve orta ölçekli firmaların gücü şu cümlelerle anlatılıyordu: "İthalat ve ihracat-ı dâhiliyemiz üzerine büyük sermayeler ile iş görüp istifadeler etmek zamanı geçmiştir. Ecânibin rekabeti ve masârifât ve ihtiyacâtı mahdud olan küçük sermayelerin buldukları itibar, teşebbüsât-ı cesîmeye hâil ve mani olmaktadırlar (Yabancıların rekabeti, masraf ve ihtiyaçları sınırlı olan küçük sermayelerin buldukları itibar, büyük girişimlere perde ve mani olmaktadırlar)."⁴⁷

15. Sonuç

Sultan II. Abdülhamid'in yaygın ve etkin bir şekilde uygulamaya başladığı imtiyaz yönteminin ortaya çıkmasının hem dahili hem de harici sebepleri vardı. Harici sebeplerin başında Sanayi Devrimi'nin kökten değiştirdiği geleneksel ekonomik üretim yapısının yerine tam anlamıyla yenisi ikame edilememiş, bu da Osmanlıyı rekabette geri düşürmeye başlamıştı. Devlet eliyle kurulan büyük fabrikalar da istenen sonucu vermemişti. Bir sendeleme dönemi yaşıyordu. İlaveten, 1873'te başlayan Uzun Depresyon dönemi, sadece İngiltere, Fransa ve Almanya gibi ülkeleri etkilememiş, aynı zamanda Osmanlı İmparatorluğu gibi ülkeleri de sarsmıştı. Bunun anlamı, yeni sanayi yatırımının devlet eliyle yapılamamasıydı, finanse edilememesiydi.

Dahili sebeplere gelince; Osmanlı devleti büyük bir borç çıkmazına girmişti. Yatırımların devlet bütçesinden finansmanı imkansız hale gelmişti. Rusya ile savaştan yeni çıkmış, savaşın ağır sonuçları ekonomiyi derinden etkilemişti. Bunların yanı sıra kapitülasyonlar da yerli sanayinin desteklenmesini olanaksız hale getirmişti.

46 Elektrik ışığı veren aletlerin üretimini, 1885'te gerçekleştiren fabrikanın elde ettiği sonuç şu şekilde anlatılmıştı: "Ahiren imal edilmiş olan gayet mükemmel elektrik ziyası âlatı pek güzel işlemektedir."

47 DTOG, Sayı 19, 2 Eylül 1301 (14 Eylül 1885) s. 1-2.

Böylesi bir süreçte, gençlik devresinde Avrupa'nın büyük şehirlerini görme, buradaki fuarları ziyaret etme fırsatı bulan II. Abdülhamid'in bulunması büyük bir şanstı. Bu şansı daha da artıran bir diğer unsur ise Abdülhamid'in tüccar kimliği idi, kendisi de ticaretle meşgul olmuş, başarılı neticeler elde etmişti. Nihayetinde Osmanlı padişahı ve yöneticileri, sanayileşmenin lokomotifleri olarak özel sektörü seçtiler, bunu da yerli ve milli bir anlayışla gerçekleştirecek bir yöntem geliştirdiler. İşte bu yöntemin adı, imtiyaz; günümüzdeki ifadesiyle “yap-işlet-devret” modeliydi. Bu model ile iki başarılı sonuç alındı:

Birincisi, imtiyazlar mutlaka Osmanlı vatandaşlarına verildi. Bunun istisnası devletler bazında ele alınan demiryolları gibi büyük projelerdi. Böylece yerli bir yatırımcı ve müteşebbis kitle oluşturulmaya gayret edildi. Ayrıca imtiyazların büyük kısmının devlet memurlarına verildiği görülüyordu. Bunun anlamı çok açıktı: Sultan Abdülhamid, Türklere girişimci eksikliğini devlet memurlarını da işin içine katarak çözüyor, böylece onların bürokraside edindikleri engin tecrübeyi ve iş yapabilme özelliklerini iktisadi alana aktarmalarını arzu ediyordu. Belki de onların daha sadakatli bir yatırımcı kitle olacağını düşünüyordu. Böylece girişimci bürokratlardan oluşan yeni yatırımcıların hızla ülkenin dört bir yanında fabrikalar ya da daha küçük tesisler kurup işletmeye başladıkları görülüyordu.

İkinci olarak, imtiyaz alan yerli müteşebbisin, fabrika ya da tesisi yanına alacağı ya da bulacağı yabancı bir finansmanla gerçekleştirmesine izin verildi. Yeni yatırımlar için gerekli olan sermaye tedariki, devlet bütçesinden sağlanamayınca, içerden ya da dış dünyadan sağlanmaya yoluna gidilmiş oldu.

Sonuç itibarıyla Sultan II. Abdülhamid'in “imtiyazlar ve muafiyetlerle” yerli ve milli sanayiye geliştirme politikası sonuç verdi. İstanbul başta olmak üzere birçok vilayette fabrikalar yükselmeye başladı. Bu yüzden Osmanlı'dan Cumhuriyet'e intikal eden fabrikaların önemli bir kısmı, kuruluş tarihi olarak Abdülhamid devrinin izini taşıyordu.⁴⁸

Kaynakça

Kitap ve Makaleler

AHMET MİTHAT. (1296), Ekonomi Politik, Kırk Anbar Matbaası, İstanbul.

BÜLBÜL, Yaşar. (2010). Rahmi Deniz Özbay, “Sanayi Devrimi'nin Tartışmalı Bir Kurumu Olarak Patent ve Osmanlı'da İhtira Berati”, Marmara Üniversitesi, İİBF Dergisi, Cilt XXVIII, Sayı 1, ss.37-55.

CEVDET PAŞA. (1991), Tezâkir 40 Tetimme, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.

ERGİN, Osman Nuri. (1995), Mecelle-i Umûr-ı Belediye, C.II, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür İşleri Daire Başkanlığı, İstanbul.

48 Kuşkusuz Sultan II. Abdülhamid'in iktidarından sonra da sanayiye destekleme çabaları olmuştur. II. Meşrutiyet sonrası teşkil edilen Osmanlı hükümetleri de sanayiye teşvik etmek maksadıyla çeşitli kanunlar çıkartmıştı. Ökçün'ün naklettiğine göre dönemin Ticaret Bakanlıkları bu maksatla Meşrutiyetin ilanını takip eden 1909 ve 1910 yıllarında iki tasarı hazırladılar. Ancak bu tasarıların “Teşvik-i Sanayi Kanun-ı Muvakkatı” adı altında yasallaşması 1913 yılında gerçekleşti. Ne yazık ki, bu geçici kanundan yararlananlar da gayrimüslimler olmuştur. Ayrıntı için bkz: Ökçün, G. (1975), “Teşvik-i Sanayi Kanun-ı Muvakkatı, 1913”, A.Ü. SBF Dergisi, C. 30, Ankara, s. 26.

- GİZ, Adnan. (1985), "İslah-ı Sanayi Komisyonu", Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi, C.V, İletişim Yayınları, Ankara, ss. 1360-1362.
- GÜLSOY, Ufuk. (2009). Türkiye'de Ticaretin Öncü Kuruluşu: Dersaadet Ticaret Odası 1882-1923, İTO Yayınları, İstanbul.
- GÜRAN, Tevfik. (1992). "Tanzimat Döneminde Devlet Fabrikaları", 150. Yılında Tanzimat, TTK Yayınları, Ankara, ss.235-257.
- GÜRSOY, Bedri. (1984). "100. Yılında Düyun-u Umumiye İdaresi Üzerinde Bir Değerlendirme", İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi, ss. 17-59.
- DAMLIBAĞ, Fatih. (2014). "Buz Sanayii Örneğinde Osmanlı İmtiyaz Sistemi", İÜ İktisat Fakültesi Mecmuası, Cilt 64, Sayı 2, ss. 45-87.
- DAMLIBAĞ, Fatih. (2012) "Osmanlı Devleti'nde Sanayi Finansman Metodu Olarak Fabrika İmtiyaz Sistemi", İÜ İktisat Fakültesi Mecmuası, C. 62, Sayı 2, s. 207, ss. 197-222.
- İNALCIK, Halil. (2000) "İmtiyâzât", TDV İslâm Ansiklopedisi, C. 22, İstanbul, ss. 245-252.
- KALA, Ahmet. (1993). "Osmanlı Devletinde Sanayileşmenin İlk Yıllarında Özel Fabrikalar", Türk Dünyası Araştırmaları, Sayı 83, İstanbul, ss. 107-132.
- KALLEK, Cengiz. (2000) "İmtiyâzât", TDV İslâm Ansiklopedisi, C. 22, İstanbul, ss. 242-245.
- KAYMAK, Muammer. "1873-1896 Krizi: Mit mi Gerçeklik mi?", Ankara Üniversitesi SBF Dergisi, C. 65, Sayı 2, ss. 165-194.
- KÜÇÜK, Cevdet. (1988). "Abdülhamid II", TDV İslâm Ansiklopedisi, C. I, İstanbul, ss. 216-224.
- KÜÇÜK, Cevdet ve Tevfik Ertüzün. (1994). "Düyun-ı Umûmiye", TDV İslâm Ansiklopedisi, C. 10, İstanbul, ss. 58-62.
- MEMİŞ, Şefik. (2015). 19. Yüzyılda Bir Sanayileşme Stratejisi Olarak Uluslararası Fuarlar: Osmanlı Örneği, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- ÖNSOY, Rifat. (1984), "Tanzimat Dönemi Sanayileşme Politikası 1839-1876", H.Ü. Edebiyat Fakültesi Dergisi, C.II, Sayı 2, ss. 5-12.
- (1988), Tanzimat Dönemi Osmanlı Sanayii ve Sanayileşme Politikası, Türkiye İş Bankası Yayınları, Ankara.
- (1999). Mali Tutsaklığa Giden Yol Osmanlı Borçları 1854-1914, Turhan Kitabevi, İstanbul.
- ÖKÇÜN, Gündüz. (1975), "Teşvik-i Sanayi Kanun-ı Muvakkatı, 1913", A.Ü. SBF Dergisi, C. 30, Ankara.
- PAMUK, Şevket. (2009), Osmanlıdan Cumhuriyete Küreselleşme, İktisat Politikaları ve Büyüme, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.
- ŞENER, Sefer. (2007). "Osmanlı Sanayileşme Süreci ve Bu Süreçte Özel Girişimin Rolü", Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, C. 9, Sayı 3, ss. 56-89.

Dergiler

- Dersaadet Ticaret Odası Gazetesi (DTOG), Sayı 16, 22 Temmuz 1301 (3 Ağustos 1885).
- DTOG, Sayı 9, 17 Şubat 1301 (1 Mart 1886).
- DTOG, Sayı 21, 12 Mayıs 1302 (24 Mayıs 1886).
- DTOG, Sayı 25, 9 Haziran 1302 (21 Haziran 1886).
- DTOG, Sayı 27, 23 Haziran 1302 (5 Temmuz 1886).
- DTOG, Sayı 136, 25 Temmuz 1303 (6 Ağustos 1887).
- DTOG, Sayı 19, 2 Eylül 1301 (14 Eylül 1885).
- DTOG, Sayı 31, 22 Eylül 1302 (4 Ekim 1886).

Extended Abstract

One of the most important primary resources about Ottoman industrialization is “Dersaadet Chamber of Commerce Newspaper,” published by The Chamber. When preparing this article, news related to concessions from the issues published in 1885-1887 have been used.

Firstly, this news included the view of the Chamber of Commerce, which was the most powerful representative of the private sector. This news also showed that local and national infrastructure had started to be monitored. At the same time, there was a concurrency between the Chamber and the entrepreneurs’ establishment of domestic infrastructure of industrialization led by the private sector through concessions.

There were both internal and external reasons for the emergence of the concession method, which was applied widely and effectively by Sultan Abdulhamid II. An important external cause was that a new economic production structure was removed, which started to bring the Ottomans back into the competition. A “stagger period” was experienced, started by the long depression era in 1873, affecting not only England, France, and Germany, but also countries like the Ottoman Empire. That meant new industrial investment could not be state-funded. Internally, The Ottoman Empire was left with huge debt. Financing investments with state budget was almost impossible. The country had just concluded a war with Russia and pernicious results of war deeply affected the economy: imposed capitulations made the support of domestic industry nearly impossible. The concession policy, which moderately resembles the “build-operate-transfer” model of today, placed the private sector in the limelight of industrialization and development. Therefore, the state stood in an advantageous position to systematically form a local entrepreneur mass.

The first of the concession news published between 1885-1887 in Dersaadet Chamber of Commerce Newspaper was about a crystal factory. According to an Ottoman citizen Mişon Levi Efendi who was given an privilege in 1885 for 10 years in Beykoz district to establish a factory for producing glassware with European style. In a crystal factory, every material related to glass and crystal production was imported. Therefore, many incentives were given to the factory by the government during the construction phase.

Other news was about the establishment of Hamidiye Paper Factory. The concession was issued for Osman Efendi, who was government’s spokesman to establish “Hamidiye Paper Factory”. Likewise in 1886, by Sultan Abdülhamid II, Salih Münir Efendi, a chief secretary in Ministry of Commerce and Agriculture, was given privilege to establish a factory for plate and other glassware from porcelain and tiles. The Government gave many exemptions in order to help his factory compete with foreign factories. Another industrial enterprise in Istanbul was in 1886. Salim Agha the gatekeeper of Saray-ı Humayun was given privilege in order to establish and institute factories to produce ice. To boost sales, the “sales tax” was lifted, along with all other taxes on imported materials needed for the factory from abroad. Meanwhile, Telegraph Supervision Factory Manager Mehmet Raif Efendi requested a concession to establish a hardware factory. His aim was to produce all kinds of metal nails, screws and bolts in this factory. A similar

process was applied for concessions to be given to provinces outside of Istanbul. Ibrahim Niyazi from Sivas province was given the privilege to establish a yarn factory. Lint would be needed at the spinning factory.

This led to two notable developments: First, the privileges were given to Ottoman citizens. The only exception was mega projects handled by the state, such as railways. Therefore, a great effort was made to create a mass of domestic investors and entrepreneurs. In addition, it was noteworthy that most of the privileges were given to civil servants. The message was very clear: Sultan Abdulhamid II was creating new entrepreneurs among Turks by including the civil servants in the task, opening a path for them to transfer their valuable experience in bureaucracy into doing business. They began to build and operate factories and smaller facilities all over the country. Second, the local entrepreneur who got the concession was allowed to utilize foreign financing. When the capital required for new investments could not be obtained from the state budget, it was provided it from the domestic private sector or abroad.

Soon, Sultan Abdülhamid's policy of developing national industry with incentives such as "privileges and exemptions" yielded results. Factories started to emerge in many provinces, especially in Istanbul. Therefore, an important part of the factories that were transferred from the Ottoman Empire to the Republic of Turkey had the trace of the Abdulhamid era as the "date of establishment".